

ספרא וסייפא

ספר היובל לרב מרדכי פירון

עורכים: אביעד הכהן | צבי א' טל

תוכן העניינים

- 11 אקדמות מילין • אביעד הכהן וצבי א' טל
13 פתיחה • מנחם הכהן
15 ברכה • שמעון פרס, נשיא מדינת ישראל

מקרא וספרות חז"ל

- 19 שתי מסירות חלוקות בכתב יד אחד של המשנה • משה בר אשר
33 בנתיבי אגדות חז"ל • יהודה ברנדס
53 ידיד נפש כחלק מסדר התפילה • משה חלמיש
66 סיפורי האבות והאימהות באספקלריה מוסרית • גבריאל ח' כהן
על הנגלה והנסתר בפירושו של רש"י לפסוק הראשון
והאחרון של התורה • מיכאל צבי נהוראי 89

משפט עברי

- 105 דין ו'לפנים משורת הדין' • צבי א' טל
שוחד מאוחר – פרק בחובת השמירה על טוהר המידות
בשירות הציבורי • אליאב שוחטמן 112

רבנות, קהילה והנהגה

- 125 ישיבה של מעלה וישיבה של מטה • מנחם הכהן
137 אם אין דעת, מנהיגות מנין? • אהרן ליכטנשטיין
156 קווים לדמותו של רב הקהילה • שי פירון

הלכה והליכות

- 171 עומר של פרחים בשבת • עובדיה יוסף (ז"ל)
177 הר הבית והעלייה בו בזמן הזה • שאר ישוב כהן
187 חדש והבא מתרומה חדשה • שבתי א' הכהן רפפורט

הלכות צבא ומדינה

- "סכנה, מדרון חלקלק!": הדאגה למורל החיילים כמקרה בוחן לשיח
ההלכתי באשר לשימוש בשיקולים מתירניים • אביעד יחיאל הולנדר 201
- "לא בחיל ולא בכוח" – דת ומדינה בצה"ל • אביעד הכהן 233
- ביסוס מעמדה העצמאי של הרבנות הצבאית: מהרב גורן
ועד הרב פירון • שפרה מישלוב 366
- הלכה והיסטוריה בפסיקתו של הרב גורן • חיים נבון 390
- מבוא לתולדות הגיור בצה"ל • נתנאל פישר 413
- הרבנות הצבאית בהנהגתו של הרב פירון 1971-1977 • אהרון קמפינסקי ... 454

דברי ימי ישראל

- מתח דתי וחברתי בימים הנוראים באשכנז
במאות 11-13 • אברהם גרוסמן 475
- 'עליית הנוער' במעגלי המאבק על החינוך ביישוב • דבורה הכהן 500
- האם הפטירו בארץ ישראל במנחת יום הכיפורים
בספר יונה? • חננאל מאק 524
- על תנועת המוסר בעולם הליטאי • אליקים רובינשטיין 545
- תפקידו של יוחנן פאולוס השני בשינוי היחסים
בין יהודים לקתולים • דוד רוזן 551
- הוראה אחר הוראה בעולמה של הרבנות בישראל לאור הוויכוח
בין הרש"ר הירש והרב במברגר בדבר חובת הפרישה של היראים
מהקהילה הכללית • שלמה שפר 567

אמנות וספרות

- "העוקד הנעקד והמזבח": משחקי תפקידים ודמויות משתנות
באיקונוגראפיה הישראלית של עקידת יצחק • נועה חייט 601
- הקלריקל הקטן • מנחם פינקלשטיין 618

הגות וחינוך

- 647 עוזי דיין • עיון דיין
- 652 "עשה לך רב וקנה לך חבר": על החינוך לחירות • בנימין לאו
- 676 נפתלי רוטנברג • אמונה וחירות

“סכנה, מדרון חלקלק!”: הדאגה למורל החיילים כמקרה בוחן לשיח ההלכתי באשר לשימוש בשיקולים מתירניים

אביעד יחיאל הולנדר

אחת התופעות המעניינות בהווייתה המופלאה של האומה וארצה עם כינונה של מדינת ישראל היא ללא ספק הרבנות הצבאית הראשית בתוך צה"ל [...] ניתן לקבוע בוודאות כי משאת נפשה של מחשבת הציונות הדתית אודות אינטגרציה של ההלכה והתורה בכל תחומי החיים מצאה בתוך צבא הגנה לישראל, ואולי רק בו, את ביטויה המוחשי והעקבי. צה"ל מהווה למעשה את המסגרת הממלכתית היחידה בה שולטת ההלכה כגורם משמעותי ומנחה בכל תחומי החיים, הפעילות והעשייה.¹

1. הקדמה, מושגים והבחנות

עולמה של ההלכה עשיר ומגוון הוא עד מאוד, ומפעם לפעם במשך ההיסטוריה היא ניצבת בפני אתגרים לא פשוטים. חילופי תנאי החיים מעמידים מחדש את עולמה של ההלכה במבחן, ופוסקי ההלכה מתבקשים למצוא את הדרכים המקשרות בין המציאות החדשה להלכה המקובלת מימי קדם. אחד השיקולים הפועלים בעולמה של ההלכה הוא “המדרון החלקלק”,

* טיוטה מוקדמת של מאמר זה שלחתי אל מו"ר אלוף משנה הרב אייל קרים, פרופ' חיים וקסמן וסרן הרב נחום נתנאל קינן. הערותיהם והארותיהם היו לי קילורין לעיניים, והטמעתי אותן בנוסחו הסופי של המאמר. תודתי נתונה להם מעומק הלב.

1 תת-אלוף הרב מרדכי פירון, 'הרבנות הצבאית הראשית', בתוך: יצחק רפאל ושלמה זלמן שרגאי (עורכים), ספר הציונות הדתית: עיונים, מאמרים, רשימות, תעודות, ירושלים תשל"ז, עמ' 202.

ובפתח הדברים ברצוני להבחין בין שלושה טיעונים דומים הקשורים כולם לשיקול זה, אף על פי שתוכנם שונה זה מזה.²

א. חשש מפני הידרדרות עתידית במדרון החלקלק. טיעון זה מביע הסכמה עם ההכרעה במקרה העומד על הפרק, אלא שהוא מביע חשש מפני האפשרות שהקלה שניתנת בזמן ובמקום מסוימים, ילכו ויתרחבו במשך הזמן, עד כדי שחיקה מוחלטת של ההלכה. הטוען טענה זו מסכים שהפעולה המבוקשת אינה אסורה, אולם התרתה עלולה להביא להידרדרות חסרת שליטה. אמנם, מן העבר השני, יש הטוענים כי הזהירות מפני חלקלקותו של המדרון מביאה לשיתוק ההלכה ולניווטה, ובסופו של תהליך עלולה להפוך למוצג בלתי רלוונטי למציאות המתחדשת.³

ב. אישום בדבר הידרדרות במדרון החלקלק בהערכה בהווה. לצד חשש "המדרון החלקלק" עומדת טענת או האשמת "המדרון החלקלק". כאן, הטענה מופנית כלפי בר-שיח, וליתר דיוק, בר-פלוגתא, ומשמעותה הינה שכן המחלוקת טועה בשיקול דעתו ולמעשה הידרדר במדרון החלקלק. פעמים רבות טענה זו הינה שיפוטית, ביקורתית, והיא מהווה ערעור על שיקול הדעת של המותקף, וממנה יכולה להשתמע גם ביקורת על מניעיו ומגמותיו.⁴

2 טיעוני "המדרון החלקלק" מוכרים מדיוני אתיקה בתחומי המשפט והרפואה. אבחנה מפורטת יותר בין טיעונים שונים החוסים תחת הכותרת "המדרון החלקלק" הוצעה כבר בעבר, ראו: Frederick Schauer, "Slippery Slopes", *Harvard Law Review* 99: 361-383 (1985-1986). אף שהתבססתי על הבחנותיו, לצורך מאמר זה העדפתי להשתמש במינוחים וניסוחים שיקלו על הטיעונים שנשמעו בדיונים שלהלן. לענייננו חשוב לציין שלדעת שאוור תחום המשפט הינו תחום שבו לטענות מסוג "המדרון החלקלק" יש משנה תוקף, ונראה שבהקשר זה ההלכה בכלל משפט.

3 דיון מעשיר באשר לגבולות שיקול "המדרון החלקלק" בהקשרו ההלכתי מצוי אצל הרב יובל שרלו, 'הלכה ומדרון חלקלק', אקדמות כג (אלול תשס"ג), עמ' 33-48.

4 ראו לדוגמה את ההאשמות ההדדיות בדיונים באשר לאמירת "קדיש יתומה" מעל דפי כתב העת צהר: ד"ר יואל ב' וולוולסקי, 'קדיש יתומה', צהר ח (סתיו תשס"ב), עמ' 19-13; הרב נריה גוטל, 'קדיש יתומה – תגובה', צהר ח (סתיו תשס"ב), עמ' 21-37; הרב יהודה אייזנברג, 'קדיש יתומה (תגובה לתגובתו של הרב נריה גוטל – צהר ח)', צהר ט (חורף תשס"ב), עמ' 187-194; הרב ארי (יצחק) שבט, 'הפמיניזם האורתודוקסי במבט גלתי ובמבט ישראלי', צהר ט (חורף תשס"ב), עמ' 195-203; ד"ר יואל ב' וולוולסקי, 'תהליך תורני (תגובה למאמר 'הפמיניזם האורתודוקסי' – צהר ט)', צהר

ג. “אם כן, אין לדבר סוף”.⁵ בשונה מן החושש ממדרון חלקלק, הטוען טענת “אין לדבר סוף” אינו מסכים שבאופן עקרוני ניתן להקל בסוגיה הנידונה. אמנם כן, מוכן הוא להסכים עם בר הפלוגתא שלו שטיעונו אינם מופרכים, אלא שלדעתו השימוש בהם חורג מן הגבולות המקובלים בין פוסקי ההלכה.⁶ מבחינה תוכנית, טענה זו זהה לטענת המדרון החלקלק, אלא שמשקלה ומשמעותה הנסתרת שונים. כאן הערעור הינו על הסברה המכוננת יישום נרחב של כלל מקובל, ולא על מגמתו של מי שהשתמש בכלל. באחת: כאן הביקורת ממוקדת בדברים עצמם, ולא בדוברים. המוקד הוא האישי (Issue, הנושא) ולא האיש.

תחום בולט ביותר בו נדרשו פוסקי ההלכה לרמה גבוהה של חדשנות הלכתית

יא (קיץ תשס”ב), עמ’ 141-144; הרב ארי שבט, ‘פמיניזם אורתודוכסי=אגואיזם דתי (תשובה לתגובתו של ד”ר יואל ב’ וולוולסקי, צהר יא)’, צהר יג (חורף תשס”ג), עמ’ 153-162. עם זאת, לעיתים הביטוי “מדרון חלקלק” משמש גם לביקורת עצמית. ראו לדוגמה רשימתה של רחל קרן, “מדרון חלקלק” או “עלייה בהר ה’”: הרהורים על גבולות השינוי, בתוך: טובה כהן ועליזה לביא (עורכות), להיות אשה יהודייה: דברי הכנס הבינלאומי השלישי: אשה ויהדותה שהתקיים בירושלים בחודש תמוז תשס”ג, ירושלים תשס”ה, עמ’ 231-238.

5 טענה זו מוזכרת בספרות חז”ל בהתייחס לדברי רבי יהודה לפיהם חובה להשיא לכהן הגדול אישה שנייה מפני החשש שאשתו תמות במהלך יום כיפור, ובשל כך כשירותו לתפקיד תיפגם. כנגד טענה זו אמרו חכמים “אם כן, אין לדבר סוף”, כלומר, אם נחשוש שאישה אחת תמות, שמא שתיים ימותו (משנה יומא א, א). באופן דומה קובעת המשנה (פסחים א, ב) כי אין לחוש שמא חולדה העבירה חמץ ממקום למקום או מבית לבית, וזאת משום שאם מתחילים בחששות מעין אלה “אין לדבר סוף”. בשני המקרים הטיעון משמש להגבלת החמרה, ואילו אני משתמש בו כאן בהשאלה להגבלת הקלה.

6 כך, לדוגמה, אל מול טענתו של הרב פרופ’ דניאל שפרבר בדבר האפשרות להתיר עליית נשים לתורה מכוח השיקול של פגיעה ב”כבוד הבריות” שלהן, טען הרב פרופ’ אריה פרימר שזהו שימוש בלתי סביר בכלל האמור. ראו: דניאל שפרבר, דרכה של הלכה – קריאת נשים בתורה: פרקים במדיניות פסיקה, ירושלים תשס”ז; Aryeh A. Frimer, “Feminist Innovations in Orthodoxy Today: Is Everything in Halakha – Halakhic?” JOFA Journal 5:2 (Summer 2004), pp. 3-5. עוד על ויכוח זה ודיון מקיף באשר להשקפתו של הרב פרופ’ שפרבר על ההלכה מצויים במאמרי ‘הלכה הומאנית – לבירור טיב גישתו של הרב פרופ’ דניאל שפרבר להלכה’ (עתיד להתפרסם).

בפסיקותיהם הוא תחום הלכות הצבא. ראשית, קיומו של צבא יהודי העמיד את הפוסקים בפני מציאות שכמוה לא הייתה מזה אלפיים שנה, וחסרה מסורת באשר למותר ולאסור בגוף שכזה. בנוסף, על אף שחיילים יהודים שירתו בצבאות של עמים זרים, הרי שנושאים בעייתיים במיוחד התעוררו דווקא בצבא שרוב חייליו יהודים.⁷

החדשנות הרבה שתחום הלכתי זה זוקק מאלצת את הפוסקים לנקוט בהרחבת כללים מוכרים, ובניסוח כללים שטרם התבררו דיים בספרות ההלכתית. חדשנות זו מזמינה את שלוש התגובות שהוצגו לעיל: (1) החשש מפני הידרדרות עתידית במדרון החלקלק; (2) טענה כי פסיקה מסוימת מהווה הידרדרות במדרון החלקלק; (3) טענה כי הרחבת מושג מסוים או כלל שבאופן עקרוני מקובל הינה בגדר הרחבת יתר ושימוש פסול בו.

במאמר זה אציג סוגיות שונות בהן הובעה הטענה לפיה בשל החשש לפגיעה במורל החיילים, חשש שיגרור פגיעה באיכות הלחימה, יש לנקוט בקו מתירני, אף שדיון הלכתי שגרתי היה מביא למסקנה מחמירה. אף כאן יש להבחין בין שלוש טענות אותן אני כולל תחת המונח "מורל החיילים":

(1) רוח הלחימה של חייל בעת מלחמה. בזמן המלחמה חשובה ביותר רוח הלחימה של החיילים, ובכוחה להשפיע השפעה ישירה ומכרעת על תוצאות הקרב שבו ישתתפו. הדאגה לרוח זו יכולה להיחשב כ"פיקוח נפש" או כתרומה לנצחון המלחמה.

(2) מצב הרוח של חייל בעת לחימה. כאן אין מדובר על רוח הלחימה, אלא על רגשות חיוביים של שמחה והפגת מתח, אשר בעקיפין אפשר שהם משפרים את רוח הלחימה.

(3) הקשר שבין החייל לדת. עבור החייל הדתי חריגה מקיום המצוות כהרגלו מהווה גורם לדכדוך הנפש, מצב שעלול להביא להתרחקות מאורח חיים של שמירת תורה ומצוות. פסיקה שתאפשר לו להמשיך באורח חיו הדתי תשמור על מצב רוחו, כמו גם על רמתו הדתית.

⁷ כמה היבטים של השוני בין ספרות ההלכה הנוגעת לחיילים יהודים בצבאות זרים לבין הספרות הנוגעת לחיילי צה"ל נידונו בעבודתו של חניאל נהרי, הספרות ההלכתית לחייל בהתפתחותה (1880-1975), עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ג.

בהצגת המחלוקת ההלכתית ובבחינת עמדותיה של הרבנות הצבאית כיום יהיה בכדי ללמד כי בעוד שבסוגיות אחדות אכן הורחבו גבולות ההיתרים, הרי שבסוגיות אחרות דווקא נאסרו היתרים ישנים. לצד דיון בשיח ההלכתי באשר להלכות צבא, אבקש ללמוד מכאן מסקנות על השיח ההלכתי בכללותו: ראשית אטען שעל אף שהחשש מפני ”המדרון החלקלק” סביר, הרי שפוסקי ההלכה ערניים לגביו, ולפיכך תוקפו חלש מכפי שאולי נדמה בהשקפה ראשונה. עוד אטען כי הטענה כנגד בני פלוגתא כי הם הידרדרו במדרון מבלי משים הינה טענה המשדדת את הדיון ההלכתי ועלולה לפגוע במידה רבה בהנהגה ההלכתית.

2. כוחה המתירני של הדאגה למורל החיילים

אחד ההיתרים המשמעותיים ביותר באשר למורל החיילים הוא ההיתר לנסוע בשבת בנסיבות שבהן נראה שהדבר יביא לחיזוק רוח הלוחמים. היתר זה ניתן בראשיתו בנסיבות מוגבלות, אך עם השנים הוא הלך והתרחב, עד כי עורר ביקורת קשה לגבי אופן השימוש בו.

א. פינוי גופות חללים בשבת לשם הגנה על רוח הלחימה

אחד הנושאים הכאובים בחיי הצבא הינו הטיפול בחללים. מדובר בנושא רגיש ביותר, וצה”ל מתנהל בזהירות יתירה בכל הנוגע אליו. שאלת הטיפול בחללים מתחדדת כאשר חייל נהרג בשבת, ורבות מהפעולות הנדרשות לשם הטיפול בו נחשבות לאסורות בשבת.

אחת הפעולות הבסיסיות בטיפול בחלל היא פינוי גופתו אל שטח המרוחק מאזור הלחימה. ברם, העברת החלל כרוכה בכמה בעיות הלכתיות. ראשית, גופת אדם נחשבת למוקצה, והזזתה אסורה. שנית, גם נשיאת חפץ מותר למרחק הגדול מארבע אמות נאסרת כאשר מדובר בשטח שלא הוקף ולא הותקן בו עירוב. יתר על כן: העברת הגופה מרשות אחת לרשות אחרת נחשבת אף היא לאיסור שבת, ובוודאי שנסיעה ברכב לצורך העברת החלל אסורה ככל נסיעה שאינה מבצעית.

הרב שלמה גורן, מייסד הרבנות הצבאית, דן בבעיה זו בימי מלחמת ההתשה מכמה זוויות. לדעתו, אם החללים מצויים במוצב באופן שהשארותם פוגעת ברוח הלוחמים, הרי שיש לראות בפינוי תרומה משמעותית למורל הלוחמים ולהתירה:

השארת חללים שלנו במקום נפילתם בקו למשך יממה שלמה עלולה לפגוע קשות בכושר הלחימה של החיילים ובמורל שלהם [...] בהתחשב ברגישות הנפשית המיוחדת שיש לנו כלפי בנינו הנופלים [...] אנו מתירים (הלואי שלא נזדקק לכך) לפנות החללים ברכב בשבת.⁸

לרב גורן ברור שיש להתיר דווקא במקרים בהם נותרו שעות רבות עד סיומה של השבת, וכי את טלטול הגופות יש לעשות בדרכים המותרות על פי ההלכה לטלטול מתים בשבת.⁹ עם זאת, לגבי גבולות ההיתר ספקותיו של הרב גורן היו גדולים. בהמשך דבריו הוא מתחבט בשאלת היתר חזרתם של הלוחמים אל מוצב הקבע שלהם לאחר פינוי החללים. הרב גורן מניח שבמוצב אין מחסור בלוחמים, וחזרת החיילים נועדה רק כדי להשיב את חפציהם. לטעמו של הרב גורן, על אף שהיוצאים לפעילות מלחמתית רשאים לחזור למקומם,¹⁰ אין להתיר את הרצועה כל כך, וחזרה לאחר פינוי חלל אסורה:

מכל מקום, מאחר ועצם ההיתר של הפינוי ברכב בשבת הוא חידוש וינתן לצורך השעה, הבו דלא לוסיף עליה, ולא נתיר להם לחזור ברכב בשבת.¹¹

8 הרב שלמה גורן, משיב מלחמה: שאלות ותשובות בעניני צבא, מלחמה ובטחון, ירושלים תשנ"ד² [=להלן: משיב מלחמה], חלק ב, עמ' ריז. מעין זאת כתב הרב גורן גם במשיב מלחמה, א, עמ' סא: "בצה"ל התרנו איסוף חללים בשבת [...] השארת לוחמים חללים בשדה הקרב פוגעת קשות ברוח הלחימה של חיילינו ומהווה פגיעה הבטחונית קשה". לצד הדאגה למורל החיילים דאג הרב גורן מחטיפת הגופות אשר תביא לויתורים מצד הדרג המדיני, אולם שיקול זה אינו מעניינו של מאמר זה ולכן איני מרחיב את הדיבור אודותיו.

9 מגבלה זו אינה מופיעה בדברי הרב גד נבון בימי מבצע שלום הגליל, ראו הנ"ל, 'פינוי חללים בשבת', תחומין ה (תשנ"ו), עמ' 55-57.

10 היתר זה מוגבל למקרים בהם המערכה טרם הוכרעה, ואילו במקרים בהם המערכה הצבאית הוכרעה, ובכלל זה מבצעים מקומיים ופעילות ביטחון שוטפת, הוא אוסר את החזרה. ראו משיב מלחמה, א, עמ' רלב, רלו-רמב. את המצב אליו התייחס הרב גורן בתשובתו לגבי פינוי חיילים הוא הגדיר כמערכה שטרם הוכרעה, ולפיכך ההיתר בעינו, ראו משיב מלחמה, ב, עמ' ריח.

11 משיב מלחמה, ב, עמ' ריט (ההדגשה שלי).

חשוב לשים לב שלרב גורן אין הנמקה ברורה לאיסור זה, ונימוקו הוא שבעניו זהו חידוש מתירני יתר על המידה.¹²

אמנם, כפי שטען הרב מרדכי הלפרין, היתרו של הרב גורן התרחב במשך השנים.¹³ במאמרו פורס הרב הלפרין יריעה רחבה ובה הוא מפרט את המציאות בה ניתנו ההיתרים השונים, החל במלחמת ההתשה, עבור במלחמת יום הכיפורים ועד למלחמת לבנון הראשונה. השאלה הראשונית התייחסה למעוזים ולמוצבים בהם שהו מחלקות או פלוגות לוחמים. הרב גורן, כאמור, התיר את פינוי החללים ממקומות אלה אל בסיסים עורפיים. הרב הלפרין מדגיש אל נכון שתוקפו של ההיתר מוגבל למצב בו החללים סמוכים לחבריהם הלוחמים, ואילו דין חללים בשדה טרם התברר. הרב הלפרין דן בשאלה ממלחמת יום הכיפורים, שבה התקבל דיווח מחיילים הנוסעים באחד מצירי הגזרה לפיו הם מזהים גופות של חיילי צה"ל המוטלות בצדי הדרכים. הופנתה דרישה לרבנות הצבאית לפנות את החללים, משום שמראה הגופות פוגע ברוחם של הלוחמים. לאחר התלבטויות החליט הרב גורן, ששימש אז כרב הראשי לישראל, שיש לפנות את החללים, על אף שהדבר היה כרוך בסיכון לוחמים ובחילול שבת.¹⁴

עדות דומה מצויה בדברי הרב מאיר יהושע בן מאיר שהתפרסמו בשנת תשס"ב.¹⁵ הרב בן מאיר מספר כי ביום טוב הראשון של חג הסוכות תשל"ד הוא נקרא לפנות חללים ברמת הגולן. את הירתמותו למשימה הוא מטעים בשלושה נימוקים: ראשית, החללים מילאו את שטח התאג"ד (תחנת איסוף גדודית) ומנעו את האפשרות להגיש טיפול לפצועים, ובשל כך הטיפול בפצועים נעשה בשטחים החשופים לאש האויב; שנית, אחדים מן החללים היו בתוך הטנקים שנפגעו, ולפיכך נמנע תיקון הטנקים שנדרשו להמשך

12 בנטייתו של הרב גורן להציג מסקנות שמרניות יותר מאשר הטענות שהעלה במהלך תשובותיו ומאמריו ההלכתיים דנתי בפרק השמיני של עבודתי, דיוקנו ההלכתי של הרב שלמה גורן: עיונים בשיקולי הפסיקה ודרכי הביסוס במאמריו ההלכתיים, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשע"א.

13 הרב מרדכי הלפרין, 'פינוי חללים בשבת', תחומין כב (תשס"ב), עמ' 104-115.

14 שם, עמ' 110.

15 הרב מאיר יהושע בן מאיר, 'פינוי חללים בשבת וחג במלחמת יום הכיפורים', בתוך: שמחה רז (עורך), קובץ הציונות הדתית: במלאת מאה שנה ליסוד "המזרחי", ירושלים תשס"ב, עמ' 361-367.

הלחימה; לבסוף, מראה החללים המוטלים בצידי הדרכים פגע קשות במורל החיילים היוצאים אל הקרב.

במוצאי החג פנה הרב בן מאיר אל הרב שלמה גורן, והלה הסתייג מהסעת החללים ברכב שיוחד לכך. לדעתו עדיף היה להסיע את החללים בכלי רכב שנסעו בשטח הלחימה לצרכים מבצעיים. הרב בן מאיר התווכח עם הרב גורן, ולבסוף הודה האחרון שמאחר שהוא אינו הרב שנמצא בשטח ואף לא הרב הראשי לצה"ל, אין הוא יכול לקבל החלטה שתתיר, אך הרבנים המכהנים יכולים להתיר זאת לפי שיקול דעתם. בחופשה מן הלחימה פנה הרב בן מאיר גם לרב שלמה זלמן אורבך וסיפר לו את שאירע. הרב אורבך חיזק את ידיו ואת הכרעתו ההלכתית, ואף הסכים לטענה שדי בפגיעה במורל החיילים להתיר חילול שבת.

חשובה לענייננו עדותו של הרב בן מאיר באשר לדברים שהוסיף הרב אורבך בשיחה שנערכה כמה חודשים מאוחר יותר:

בשיחה אחרת [...] הזהיר אותי הגרשז"א שלא ילמדו [...] ויגידו בשמו שגם לאכול אוכל קר בשבת זו בעיה מורלית ופיקו"נ [=ופיקוח נפש], ולכן מותר לחלל שבת ולכשל או לחמם אוכל במלחמה. הוא הסביר שצריך יראת שמים אמיתית להבין את ההבדל בין הדברים, וברור שאין שום היתר לחלל שבת לחמם אוכל וכדומה.¹⁶

אם כן, לדעת הרב אורבך אין גבול חד וחותך באשר למותר ולאסור בחילול השבת. ההכרעה בדבר מסורה לאומד עיניו של המחליט וללבו. אשר על כן, החלטה שכזו תלויה ביראת השמים של מקבל ההחלטות. מעתה מתעורר החשש מפני "המדרון החלקלק", ואף על פי כן צידד הרב אורבך בהיתר.

16 הרב בן מאיר (לעיל הערה 15), עמ' 366. עדות זו עומדת לכאורה בסתירה לעדותו האישית של הרב רא"ם הכהן לפיה הרב אורבך הורה לו לחלל שבת על מנת לספק לחיילים מדים נקיים, וזאת משום שלטעמו חייל נלחם טוב יותר במדים נקיים, ראו: הרב רא"ם הכהן, 'פירוורים מפסיקה בהלכות ציבור', בתוך: יאיר הלוי (עורך), המלחמה בטרור: קובץ מאמרים בענייני מוסר והלכה, קרית ארבע תשס"ו, עמ' 107-198. עדות זו נזכרה בשמו גם אצל הרב נחום סטפנסקי, ועלהו לא יבול: מהנהגותיו והדרכותיו של הרב שלמה זלמן אויערבאך זצ"ל, ב, ירושלים תשס"א, עמ' ריב. על כל פנים, כאן אני מתעניין בעמדתו של הרב בן מאיר, ולא בבירור עמדתו המדויקת של הרב אורבך.

לדברי הרב הלפרין, השלב הבא בהרחבת גבולות ההיתר היה בזמן מלחמת לבנון הראשונה. ביום שישי, לאחר חמישה ימי לחימה, הנהיג צה"ל הפסקת אש חד צדדית. הרגיעה היתה שברירית, וכלל לא היה בטוח שהלחימה לא תתחדש במהרה. אף על פי כן, במהלך השבת התקבלו דיווחים על חללים שטרם פונו, ובשל כך הרבנים שבשטח קיבלו בעצמם, על סמך שיקול דעתם והערכת המצב שלהם, את ההחלטה אם לפנות את החללים בשבת אם לאו. במקרים אלו היו רבנים שסברו שההיתר שניתן בעבר תקף גם לימיהם, על אף שהזמן לא היה זמן לחימה כי אם זמן הפסקת האש. הרב הלפרין עצמו מצדיק את ההחלטה לפנות את החללים משום שהסכנה להתחדשות הקרבות הייתה גדולה, ולפיכך ניתן לדעתו לראות את המצב כספק פיקוח נפש. עם זאת, לטעמו ההיתר לא יהיה בתוקף במידה והפסקת האש יציבה. או אז, אין לחלל את השבת לשם פינוי החללים, ואפילו אם בכך ייפגע מורל החיילים הסמוכים להם.¹⁷

אם כן, בעוד שההיתר הראשוני לפינוי חללים בשבת התייחס לפינוי ממוצבים בעת לחימה, הרי שבסופו של דבר הורחב ההיתר לפחות עד כדי פינויים משטחי לחימה בזמן הפסקת אש בלתי יציבה, וזאת אפילו על ידי כלי רכב שנוסעים במיוחד לשם מטרה זו.

בהוראותיה של הרבנות הצבאית באשר לפינוי חללים בשבת אנו מוצאים כי ההיתר מבוסס על ההנחה לפיה יש בפינוי בכדי לשמור על רוח הלחימה של החיילים, ובכך להציל בעקיפין את חייהם. עם זאת, פינוי גופות במצב שבו אין בכך משום פיקוח נפש מותר אך ורק באמצעות כלי רכב הנוסעים בהיתר ממילא, וכאשר אין חשש שנהג הרכב יוסיף נסיעות בלתי מבצעיות לשם הטיפול בגופה.¹⁸ בכך יש לראות דחייה של העמדה המקלה יותר שהועלתה במלחמת לבנון הראשונה, אך ההיתר לפינוי חללים בשעת לחימה נותר על כנו.

ב. חילול שבת לשם תמיכה נפשית בלוחמים

בעוד הפסיקות באשר לפינוי החללים ביקשו למנוע פגיעה ברוח הלחימה

17 הרב הלפרין (לעיל הערה 13), עמ' 115.

18 חש"מ, טיפול בחללים בשבת: הנחיות הלכתיות, חש"מ: תחום ההלכה – הרבנות הצבאית הראשית, תשס"ח, עמ' 25-26, 28-29. החוברת מצויה גם באינטרנט: http://www.aka.idf.il/SIP_STORAGE/files/5/65025.pdf (נצפה בתאריך 20.4.2012).

של החיילים, אנו מוצאים גם פסיקות המתירות חילולי שבת לשם עידוד החיילים לקראת לחימה מתקרבת.

בשנת תש"ס פרסם הרב יעקב אריאל את חלקו השני של ספר השו"ת "באהלה של תורה"¹⁹ באחד מסימני ספר זה עוסק הרב אריאל בשאלת הצטרפות הרב הצבאי ליחידתו בשבת. בראשית הדברים דן הרב אריאל בהשפעה הסגולית של רב היחידה, ובהמשך מדמה את הרבנים הצבאיים לבני שבט לוי, אשר על אף שלא לקחו חלק פעיל בלחימה, התלוו בשבת לבני שאר השבטים ביציאתם למלחמה, ולפי דעות אחדות אף הותרו באכילת מאכלות אסורים. לאחר דיון בחומרת האיסורים שעלול הרב לעבור, פסק הרב אריאל שמותר לרב היחידה לעבור על איסורי שבת שתוקפם מדרבנן: "אם הרב סבור שיוכל לתרום למאמץ המלחמתי, בעצם נוכחותו, או בדברים אחרים שיעשה, הוא רשאי להצטרף ללוחמים הנוסעים בשבת"²⁰. ובכן, היתר זה מוגבל יותר מאשר היתרי פינוי החללים, באשר הוא מצטמצם להצטרפות לרכב הנוסע ממילא ושנסיעתו מותרת, אך מאידך אינה מתייחסת לפעולת פינוי חללים שנועדה למנוע פגיעה ברוח הלחימה כי אם לחיזוק רוח הלוחמים קודם ללחימה.

היתר דומה, המתייחס לא רק לרב היחידה אלא גם לרבנים המוכרים לחיילים ולפסיכולוגים, ניתן על ידי הרב יצחק קופמן בפרק שכותרתו "ישוב הדעת" כגורם בפיקוח נפש²¹. לדעתו, במידה שחיילים סובלים מהלם קרב וההערכה היא ששיחה עם רב או פסיכולוג תחזק את רוחם לקראת הלחימה הקרבה ובאה, יש להתיר את נסיעתם של גורמים אלה בשבת. עם זאת, הרב קופמן מדגיש שההיתר מתייחס דווקא למקרים בהם ישנה השפעה ישירה על רוח הלחימה ועל מצבם הנפשי של הלוחמים, ואשר ללא חילול השבת יבואו לידי סכנת נפשות²². לפיכך, מילוי שאלונים פסיכולוגיים בשבת הינו

19 הרב יעקב אריאל, שו"ת באהלה של תורה, ב: מאמרים ותשובות בענייני אורח חיים, כפר דרום תש"ס.

20 שם, עמ' 176.

21 הרב יצחק קופמן, הצבא כהלכה: הלכות מלחמה וצבא, ירושלים תשנ"ב, עמ' קצב, וראו גם הערות 11-12 שם.

22 יצוין כי האפשרות שרבנים יספקו תמיכה נפשית הייתה ידועה עוד בימי מלחמת ההתשה. ראו מכתבו של י' בן-שלמה משנת תשל"א אשר התפרסם בשנת תשל"ג, 'על הרבנות הצבאית: מתוך מכתב לידיד', מורשה ד (חורף תשל"ג), עמ' 73-76. אף על פי כן, הרב

מן הנמנע, שכן לפי עדות פסיכולוגים ניתן לעמוד על קשיים משמעותיים גם ללא שאלונים אלה.

היתרו של הרב קופמן רחב יותר מזה של הרב אריאל, באשר הוא מתיר גם נסיעה מיוחדת לשם חיזוק רוחם של החיילים. המשותף לשתי הפסיקות הוא הקביעה כי יש להתיר את חילול השבת מפני שהתמיכה הנפשית בחיילים מצילה חיים ומהווה תרומה מכרעת למאמץ המלחמתי.

ג. חילול שבת לשם שיפור מצב הרוח של הלוחמים

גבולות ההיתר נמתחו עוד יותר במאמר עיוני שפרסם הרב נריה גוטל בשנת תשס”ו.²³ לאחר שפירט הלכות שונות המתחשבות בממד הנפשי, הוא הוסיף והדגים את התחשבות הלכות המלחמה ברוח הלוחמים. כך לדוגמה, לדעת הרמב”ן הותרה אכילת מאכלות אסורות בשעת הקרב, ואפילו אם אין בכך הכרח לשלום ובריאות החיילים. בהמשך התייחס הרב גוטל גם לסוגיית פינוי חללים, וציין את מרכיב המורל בהיתרו של הרב גורן ורבנים אחרים שנקטו בדרך ההיתר גם כן.

בסיכום מאמרו הדגים הרב גוטל מקרים בהם יש לאסור, ומקרים אחרים בהם יש להתיר את חילול השבת:

אם בירור אמיתי של המציאות מוביל להערכה שאין כל נפקות בדבר, וחימום הקפה – למשל – אינו מעלה ואינו מוריד מאומה במימד הנפשי הרצוי ללחימה; ואם גם הגעת להקה צבאית לחזית – למשל – אינה אלא אירוע ”נחמד” ו”נעים” ולא יותר, הרי אין להתירם [...] ואולם אם מתברר כי יש ויש להם משקל של ”צורך”, ולו גם משקל לא גדול, הרי ודאי לא גרעו ממאכלות אסורות [...] הוא הדין, אם הגעת פסיכולוג או רב אל הלוחמים תרגיע, תעודד ותשפר את המורל [...] ולעניינים אלה עשויה להיות השפעה חיובית על הלוחמים, הרי זה ודאי

גורן לא התיר נסיעת רב צבאי בשבת והסתפק בהיתר פינוי חללים. עם זאת, קשה לדעת האם הרב גורן נמנע מהיתר כזה באופן עקרוני, או שחלק על כוחה של העזרה הנפשית של הרב לחיילים. מכוח ספק זה בחרתי שלא להתייחס לעניין זה בגוף הדברים.

23 הרב נריה גוטל, 'משקלו ההלכתי של המימד הנפשי במלחמה', סיני קלח (ניסן-סיון תשס”ו), עמ' צח-קי.

לא גרע מפינוי חללים [...] בהחלט אין לדחות על הסף סיכון חיילים לצורך מטרה מורלית. זו כאמור יכולה להיות שליחתם להכשרת מטבחים לפסח, במקום תחת אש [...] הוא הדין, עקרונית, גם ביחס לשליחת להקה צבאית, תחת אש, על מנת ש"תחמם" את לב החיילים [...] הכל כפוף לשאלה המהותית של המידתיות: באיזו מידה – אליבא דאמת – הדבר אכן ישפר את התחושה המורלית.²⁴

משמעות היתרו של הרב גוטל חריפה ביותר. לדבריו, בסיטואציות מסוימות מותר להביא להקה צבאית שתשיר שירים, וזאת תוך חילול השבת. לפיכך, פשוט הוא שבמקרים מעין אלה ניתן לחלל שבת לשם הבאת רב אל החיילים, וזאת במידה והללו זקוקים למשענתו הרוחנית.

אכן, בדבריו של הרב גוטל אנו מוצאים חילוק בין "אירוע נחמד ו'נעים'" לבין הופעת להקה "שתחמם" את לב החיילים. כפי שמדגיש הרב גוטל, אותה חמימות תורמת לחיילים אך מעט, ובכל זאת הוא סבור שיש בכוחה להתיר את חילול השבת. נראה אם כן ששני מיני ההופעות משתייכות לתחום שיפור מצב הרוח של החיילים, ולא להפחת רוח הלחימה, ולטעמו של הרב גוטל במידה ונראה שיש השפעה חיובית למצב הרוח של החיילים על הלחימה יש להתיר את חילול השבת.

ד. הלכה למעשה: חילולי שבת של רבנים צבאיים לחיזוק מורל החיילים העמדה המתירה את הצטרפותו של רב היחידה לכוח הלוחם במחיר חילול שבת באה לידי ביטוי מעשי על ידי הרב אביחי רונצקי בהיותו הרב הצבאי הראשי, ומעשה שהיה כך היה: בערב חג הפסח תשס"ח (19.4.2008) שבת הרב רונצקי בבית הספר למ"כים, ובמהלך השבת דווח על חדירת מחבלים לישראל. כמה מן המפקדים שבבסיס נסעו לאזור האירוע, והרב רונצקי הצטרף אליהם. בהמשך השבת אף חזר עמם אל הבסיס. מאחר ורבו הטענות על כך שנהג שלא כדין, פרסם הרב רונצקי את עמדתו.²⁵ הוא הסביר שלפי תפיסתו

24 שם, עמ' קז-קח, ההדגשה שלי.

25 חנן גרינברג, 'הרב רונצקי מסביר: למה נסעתי בשבת', YNET, 20.5.2008, מצוי באינטרנט: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3545773,00.html> (נצפה בתאריך 20.3.2012).

תפקידו של הרב הצבאי אינו מתמצה באספקת צורכי הדת לחיילים, אלא מתפקידו להפיח רוח לחימה בקרב הלוחמים.²⁶ לפיכך, נוכחותו של הרב מעצימה את החיילים, ובבואו עם החיילים הוא מקדם את המאמץ המלחמתי. לפי גישה זו, חובה על הרב הצבאי להצטרף ללוחמים גם תוך חילול שבת, ובשל כך הפעולה בה נקט מוצדקת.

כחודשיים מאוחר יותר הביע הרב רא”ם הכהן עמדה דומה, המגבה את צעדיו של הרב רונצקי. לדעתו, צמצום תפקידו של הרב הצבאי לאספקת צורכי דת “מתאימה אולי לצבא האמריקאי, ולא לצבא ומדינה יהודים השואפים שהתורה תהיה נר לרגלם. בצה”ל תפקיד הרב הצבאי דומה לזה של ‘כהן משוח מלחמה’ [...] אחד מתפקידיו של הרב הצבאי הוא לדאוג לרוח הלחימה, ובודאי יש בזה גדר של פיקוח נפש”. המסקנה הברורה אף לדעתו היא שחובתו של הרב הצבאי להצטרף ללוחמים בשבת עצמה, ולא להמתין לצאת השבת.²⁷

סוגיית הצטרפות הרב הצבאי ליחידתו התעוררה מחדש במהלך מבצע ‘עופרת יצוקה’. בשבת “ויגש”, ז’ טבת תשס”ט (3.1.2009), קיבלו כוחות צה”ל הוראה להתרכז בשטחי כינוס בואכה העיר עזה. כמה רבנים צבאיים הצטרפו ליחידותיהם ואף הביאו עמם ספרי תורה, אותם הורידו מן האוטובוסים בשטחי הכינוס. פעולות מעין אלה ניתנות לעיגון בספרות ההלכתית, אלא שכפי שהסביר הרב אריאל במאמרו – באופן שגרתי הן תיחשבנה לאסורות. במאמר שפורסם לאחר מעשה, ביקש הרב יצחק אבי רונס לספק הנמקות הלכתיות לאשש את החלטת הרבנים.²⁸ בין יתר הטיעונים המוזכרים במאמרו מציג הרב רונס את דברי הרב אברהם אבידן המבחיין בין דאגה למורל

26 את גישתו זו הביע הרב רונצקי בהקשרים שונים, וראו לדוגמה במאמרו ‘המניע הנפשי להסתערות בקרב’, מערכות 433 (אוקטובר 2008), עמ’ 62-65. יש שראו את פעילותו וגישתו של הרב רונצקי בעין לא טובה, ראו למשל: עמוס הראל, ‘כך מחזיר הרב הצבאי את צה”ל בתשובה’, הארץ, 22.10.2008, מצוי באינטרנט: <http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1355654> (נצפה בתאריך 20.3.2012).

27 הרב רא”ם הכהן, ‘רב, אלוף?’, שבת בשבתו 1225 (פרשת נשא, ד’ בסיוון תשס”ח, 7.6.2008), עמ’ 2, מצוי באינטרנט: http://www.moreshet.co.il/sedra/UploadFiles/shabat/1130-462008_1225.pdf (נצפה בתאריך 20.3.2012).

28 הרב יצחק אבי רונס, ‘חילול שבת לצורך עידודם של חיילים היוצאים לקרב’, תחומין כט (תשס”ט), עמ’ 453-461.

הלוחמים הנובעת מחשש שמצב רוח רע יביא לירידה בכושר הלחימה, דבר שיגרור ריבוי נפגעים ואיבוד חיי אדם, לבין דאגה דומה שעניינה הניצחון במלחמה. לטענתו, התבססות על החשש לריבוי נפגעים כמוה כפיקוח נפש, ולפיכך ההיתר לחלל את השבת מותנה ברמת ודאות גבוהה שביצוע הפעולות האסורות יביא להצלת חיים. לעומת זאת, המתבסס על השיקול המעמדי במוקד את הניצחון יסתפק ברמת ודאות פחות גבוהה בבואו להתיר את חילול השבת, ואפילו ספק רחוק יהווה שיקול מכריע להיתר.

ניתן אפוא לראות כי ההיתר, שראשיתו בהתמודדות עם מציאות של חללים שנותרו במחנה ופוגעים במורל חבריהם העסוקים בלחימה, התפתח והגיע עד כדי התרת נסיעה והבאת ספרי תורה קודם ללחימה, ובאופן עקרוני גם להבאת להקת הווי ובידור לעידוד החיילים קודם היציאה לקרב.

ה. ערעור נגד הרחבת ההיתרים הנובעים מהדאגה למורל הלוחמים

להרחבת גבולות ההיתר נודעה גם התנגדות. בכרך "תחומין" העוקב לזה בו פרסם הרב רונס את עמדתו התפרסם מאמר תגובה מאת הרב יהושע בן מאיר.²⁹ כזכור, הרב בן מאיר התיר במלחמת יום הכיפורים את פינוי החללים, ואף טרח לפנות לרב גורן ולרב אורבך לאחר מעשה על מנת לברר אם צדק בכך.

במאמרו מביע הרב בן מאיר מורת רוח מהאופן בו הורחב השימוש בשיקול הדאגה למורל הלוחמים. הוא מזכיר כי הרב אורבך התריע מפני הרחבת ההיתר, וכתב כי נזקקת יראת שמים על מנת להבחין בין המותר והאסור. בעיני הרב בן מאיר, חששו של הרב אורבך מתממש. "וכעת נוכח אני", הוא כותב, "באמיתת דברי חז"ל 'חכם עדיף מנביא'".³⁰

לדעת הרב בן מאיר, ניתן למתוח קו ברור בין המותר והאסור: "ההבדל הוא בין אירוע חריג וטראומתי לבין אירוע יום-יומי שאנשים רגילים להתמודד איתו גם באורח חיים שגרתיים".³¹ לא כל פגיעה מוראלית מורידה את רמת הלחימה, ולפיכך לא כל פגיעה שכזו מתירה את חילול השבת. לדעתו, ההיתר

29 הרב יהושע בן-מאיר, 'חילול שבת לצורך מורל החיילים', תחומין ל (תש"ע), עמ' 87-82.

30 שם, עמ' 83.

31 שם.

מוגבל למציאות בה הלוחמים נדרשים לשוב ללחימה, וחילול השבת משפר את רמתם המבצעית.³²

להערות למאמרו של הרב בן מאיר נוספה הערה מאת אחד מעורכי כתב העת, יצחק ברט.³³ הלה טען שלא רק רמת הפגיעה המורלית משמעותית, אלא רמת החריגות של המציאות בכללותה. מאחר ומלחמה הינה מציאות חריגה, ”גם בעיות מינוריות ושגרתיות עלולות לגרום לפגיעה חמורה בתפקוד”. לפיכך, טוען ברט, החשש מפני מותו של חייל אחד ”כיון שנלחם פחות טוב בגלל היעדר שיחת מוטיבציה” מתירה את חילולי השבת של הרבנים הצבאיים בכל מציאות מלחמתית. לפי עמדה זו, אין כל הבדל בין שיפור מצב רוח החייל לבין הפחת רוח לחימה בו. זו גם זו משפרות את ביצועיו, ובשל כך יש להתיר חילולי שבת למען שתי המטרות.

הרב בן מאיר לא קיבל טענה זו. ”אציע לקורא הנכון לתאר לעצמו את צביונה של השבת במדינה ובצה”ל אם תאומץ גישתו של העורך”, הוא קבל. הרב בן מאיר מבין אל נכון שהרחבת גבולות ההיתר יכולה להגיע עד כדי התרת הקרנת סרט או הבאת צוותי בידור, כהצעתו של הרב גוטל שנזכרה לעיל. בדבריו הוא אינו מתייחס רק לחילול השבת באותו אירוע, והוא חושש מפני מצב בו חילולי השבת יתרבו וצביונה של השבת במסגרת הצבאית יקועקע לחלוטין. לסיכום: לפי הרב בן מאיר, הרב אורבך חשש מפני הידרדרות במדרון החלקלק של דחיית השבת בשל הסברה כי פגיעה במורל הלוחמים תפגע בפעילותם המבצעית. בעיניו, חשש זה התגשם במשך השנים בהחלטותיהם של רבנים צבאיים ובמאמרים שנכתבו להצדקתם. אלה גם אלה חסרים את יראת השמים – כזו שהייתה לרב גורן, למשל – הנדרשת לשם ההבחנה בין המותר והאסור מכוח השיקול המתירני. לדידו, נקיטת קו זה תביא למצב שבו תיהפך השבת לחול. בחינת המצב בצבא מלמדת שחששותיו של הרב בן מאיר לא התממשו, לפחות לעת עתה.

3. הלכות בהן צומצמו גבולות ההקלה

בסעיף זה אציג כמה סוגיות הלכתיות בהן הדאגה למורל החיילים מהווה שיקול, ובהן נוקטת הרבנות הצבאית בעמדות מחמירות מכפי שההלכה מאפשרת.

32 שם, עמ' 86.

33 שם, עמ' 84, הערה 9.

א. ברכת המצוות בליל הסדר

הדיונים בתחום ההלכה והצבא עוסקים רבות באופני קיום ההלכה במסגרת הצבאית. בין היתר מבקשים חיילים לדעת כיצד עליהם לציין את מועדי ישראל בהיותם נתונים בלוח זמנים המוכתב לפי צורכי הצבא, ואשר פעמים רבות אינו עומד בקנה אחד עם ההלכה המקובלת.

ענייננו כאן בחיילים שיצאו לפעילות מבצעית קודם שנכנס חג הפסח, אך שבו ממנה לאחר חצות הלילה. לפי פסיקת השולחן ערוך (אורח חיים סימן תעב סעיף א) אין לקיים את מצוות ליל הסדר קודם לצאת הכוכבים. מכיוון שהחיילים יוצאים לפעילות קודם לכן, עליהם לדחות את קיום הסדר לשובם מן הפעילות המבצעית. אולם, לגבי אפשרות קיום מצוות הסדר לאחר חצות נחלקו התנאים ובעקבותיהם הראשונים. בשולחן ערוך (אורח חיים סימן תעז סעיף א) נקבע כי יש לחוש לדעת המחמירים, ולהזדרז לאכול את האפיקומן קודם לחצות. בשל כך, יש מהאחרונים (משנה ברורה ס"ק ד; ערוך השלחן סימן תעז סעיף ה) שהסיקו שלפי הכלל "ספק ברכות להקל", הקובע שכשיש ספק בענייני ברכות אין לברך, אל לו למקיים את הסדר אחרי חצות לברך את ברכות המצוות שבהגדה, שהרי ייתכן שבשעה שהוא עורך את הסדר הוא אינו מחויב במצוות הלילה.

הרב משה הררי, מחבר סדרת הספרים "מקראי קודש" המהווה מעין אנציקלופדיה להלכות המועדים, מביא בכרך העוסק בהלכות ליל הסדר מכתבים רבים מפוסקים שונים.³⁴ בין היתר מציג הרב הררי מכתב אותו הפנה לשלושה פוסקים: הרב שלמה מן-ההר, הרב דב ליאור והרב גורן. במכתבו שאל הרב הררי כמה שאלות הנוגעות לאופן שבו חיילים צריכים לקיים את ליל הסדר, וביניהן שאלת החיילים המקיימים את הסדר לאחר חצות הליל.³⁵

מסקנתם של הרב שלמה מן-ההר ז"ל והרב דב ליאור זהה. הרב מן-ההר

כותב:

ואם לא הספיקו עד חצות יקיים את הכל גם אחרי כן, אבל לא יברך "על אכילת מצה" ו"על אכילת מרור" [...] ולא יברך

34 הרב משה הררי, מקראי קודש: הלכות ליל הסדר, ירושלים תשנ"ה.²

35 שם, עמ' 584.

על אכילת המצה [...] אם הוא אוכל מצה רק אחרי חצות לשם מצוה, לא יברך על אכילת מצה ולא שהחינו.³⁶

באופן דומה קובע הרב דב ליאור:

ולאותם שחוזרים בלילה אחרי חצות יקיימו את מצות אכילת מצה ומרור וכל דיני הסדר, אבל בלי ברכת המצות, משום שיש מחלוקת ראשונים האם אפשר לקיים מצות אכילת מצה אחרי חצות, ומספק אין לברך.³⁷

אף לדעת הרב גורן לכאורה הפסיקה דומה, ויש לאסור על החיילים את אמירת הברכות שבהגדה:

השו"ע והרמ"א בעלי התוס' ורבים מן הראשונים והאחרונים פוסקים כר"א בן עזריה [...] ומסקנת רוב הפוסקים, שמי שאיחר ולא אכל מצת מצוה עד אחר חצות אין לברך על אכילת המצה והמרור [...] ולא יברך על אכילת מצה ועל אכילת מרור [...] קשה לכאורה להורות לחיילים הנמצאים בפעולה מבצעת בליל פסח לקיים סדר פסח כהלכתו לאחר חצות הלילה, מכיון שספק ברכות להקל, לא יוכלו לברך על כל מצות הלילה.³⁸

אולם בהמשך הדברים הרב גורן חוזר בו. הוא קובע שלגבי חיילים יש לסמוך על פסיקת הרי"ף, הרמב"ם, בעל העיטור והאור זרוע בשם הר"י מקורביל, הסוברים שזמן קיום מצוות הסדר הוא עד עלות השחר. בשל כך רשאים החיילים לברך בעת אמירת ההגדה. לטענה זו מוסיף הרב גורן נימוק נוסף להקל. לפי הר"ן (ראש השנה ט ע"ב ד"ה 'ולענין ברכה') תוקף הכלל "ספק ברכות להקל" הוא דווקא כאשר אין כל צורך בברכה, אך ניתן לברך ברכת המצות גם כאשר יש ספק לגבי קיום המצוה.³⁹ לדעת הרב גורן, לפי כלל זה יש לברך על קיום מצוות הסדר גם אחרי חצות הלילה.

36 שם, עמ' 590-591, ההדגשה שלי. בדבריו מציין הרב מן-ההר שיש ברכות אותן רשאים החיילים לברך, אך טיעוניו ההלכתיים אינם מיוחדים למצב המיוחד של חיילים היוצאים לפעילות מבצעת ולכן התעלמתי מהם.

37 שם, עמ' 595, הוספתי הדגשות.

38 שם, עמ' 587-588, ההדגשה שלי.

39 דיונו של הר"ן עוסק בברכת הנשים על מצוות עשה שהזמן גרמן, והוא מביא את דעת

בדבריו מסביר הרב גורן את טעם הפסיקה החורגת מהוראת האחרונים הנזכרים, לפיה אין לברך אחר חצות (מקראי קודש, עמ' 588-589, ההדגשות שלי):

כדי למנוע צער ועגמת נפש מהלוחמים והמגינים על גבולות ישראל בליל השמורים, על שאינם יכולים לקיים מצוות הפסח [...] וכיון שמדובר בחיילים הנמצאים בשעת חירום על הגבול ממול האויב, שהם נושאי החירות האמיתיים, יש לאפשר להם שמחת חג החירות ע"י קיום מצות ליל הסדר כהלכתן בברכותיהן, ולו יהא זה לאחר חצות הלילה.

בדברים אלה בולט יחסו המיוחד של הרב גורן לחיילים. הללו נתפסים כגיבורים, "נושאי החירות האמיתיים", ובשל כך ראויים ליחס מיוחד. בנוסף, מצוקת החיילים כאן הינה מצוקה רוחנית, הנובעת מצער על כך שלפי ההלכה המקובלת הם אינם יכולים לקיים את החג כהרגלם וכמנהג ישראל.⁴⁰ לדעת הרב גורן, מצוקה כזו יש בה כדי להצדיק פסיקה כנגד השולחן ערוך והכרעת האחרונים, וזאת על אף שלא נראה שעוגמת הנפש של החיילים תשפיע על ביצועיהם בשדה הלחימה. ככל הנראה, בעיני הרב גורן השמירה על מצב הרוח הדתי של החיילים מהווה שיקול מספיק לאימוץ העמדות המקלות, על אף שהללו נחשבות בדרך כלל כדעות שלא התקבלו להלכה.

הנחיותיה של הרבנות הצבאית בזמננו אינן מאמצות את פסקו של הרב גורן בעניין זה, ובחברת "הלכה כסדרה", המוקדשת לבירורי הלכה לחג הפסח, מונחים חיילים שאינם יכולים לקיים את הסדר קודם לחצות הלילה לקיים את סדר ההגדה לאחר חצות, אולם "באשר לברכות, לא יברכו על

רבנו תם שקבע כי אם הנשים רוצות הן יכולות לברך. כפי שכתב הרב גורן, סברת רבנו תם המובאת בדברי הר"ן היא שאיסור הזכרת שם שמים לבטלה, המהווה את היסוד לאיסור אמירת ברכות מותרות, חל דווקא כאשר אין כל טעם בברכה, "אבל בברכה לא מתסר אלא מדרבנן, ודוקא בברכה שאינה צריכה כלל, אבל בברכת המצות למי שהוא פטור מהן – לא, הלכך אם רצו נשים לברך על מ"ע שהזמן גרמא הרשות בידן".

40 מעניין לציין שלפי המסופר בתורה (במדבר ט, ו-יד), דין פסח שני התחדש לאור תחושתם של אנשים שהיו טמאי מת שהם נגרעים מעם ישראל בכך שאינם מקיימים את הפסח. רגישותו של הרב גורן לחיילים מזכירה את רגישותה של התורה לטמאים.

אכילת מצה ו'על אכילת מרור', אך כן יברכו את ברכת 'אשר גאלנו' ואת ברכת 'הללוך'".⁴¹

אם כן, הדאגה למורל הלוחמים בסיטואציה שאינה מלחמתית הביאה את הרב גורן להקל בהלכות ברכות ולהתיר לחיילים לברך את ברכת המצות על אף שהדבר נוגד את המובן בפשטות מן השולחן ערוך, כפי שהסיקו האחרונים. שיקול זה לא הובא בחשבון על ידי הרב מן-ההר והרב ליאור, והרבנות הצבאית אימצה את פסקיהם של הללו, ודחתה בפועל את השפעת הדאגה למורל החיילים על פסיקת ההלכה למעשה.

במקרה זה נראה שהמניע של פסיקת הרבנות הצבאית אינו חשש מפני הידרדרות במדרון החלקלק בעתיד, וכמו כן אין כאן ערעור על מגמתו של הרב גורן. דומה כי השיקול המתפקד הינו מן הסוג השלישי, "אין לדבר סוף", ולדעת פוסקי הרבנות החשש של הרב גורן מן הפגיעה במורל החיילים הינו מוגזם וחורג מהגבולות הסבירים של ההטיה ההלכתית.

ב. יציאה מתחום שבת וטלטול לשם שמיעת תקיעת שופר

במקרה הבא הרב גורן אינו מציין מפורשות שמגמתו היא דאגה למורל החיילים, ובכל זאת הדמיון לפסיקתו בעניין ליל הסדר מקרב מאוד את הסברה שדאגה זו היא המוליכה את נטייתו המקלה.

על פי ההלכה המקובלת, אסור לאדם לצאת בשבת ממקום יישוב ולהתרחק מרחק גדול. אולם ממקורות חז"ל משמע שלחיילים במחנה מלחמה ישנו היתר מיוחד לעשות כן. אחת השאלות שעניין זה עורר הייתה מהו הגודל המינימאלי של מחנה, ולדעת כמה מן הראשונים רק מחנה המונה לפחות עשרה חיילים פוטר את יושביו מאיסור התחומין. דעות אחרות מחמירות יותר, ומחשיבות כמחנה רק מחנות המונים כמות גדולה יותר של חיילים. נמצא

41 חש"מ, הלכה כסדרה: פסח – כולל דיני חול המועד ודיני ימי ספירת העומר, חש"מ: תחום ההלכה – הרבנות הצבאית הראשית, תשס"ט (מצוי גם באינטרנט: http://www.aka.idf.il/SIP_STORAGE/files/9/65019.pdf). חוברות "הלכה כסדרה" כוללות הנחיות לחיילי צה"ל ומהוות מסמך רשמי של הרבנות הצבאית. קובץ חשוב נוסף הוא הוראות מקצועיות – הרב הראשי לצה"ל, שפורסם בשנת תש"ע, 2010. חוברת זו נושאת את הסיווג "שמור", ולפיו אין למסור "מסמך זה, כולו או מקצתו, לידי אנשים שאינם מוסמכים לכך". לפיכך אני מסתפק בפרסומים משניים, דוגמת חוברות "הלכה כסדרה" וידיעות עיתונאיות.

שאף המסתמך על הדעות המקלות לא יוכל להקל לחיילים השוהים במחנות שבהם פחות מעשרה חיילים. למסקנה זו הגיע החזון איש (אורח חיים, הלכות עירובין, ליקוטים, סימן קיד, ו) שהוסיף וטען שעל עשרת החיילים להיות במקום אחד, דהיינו באותו מוצב עצמו:

ונראה דאף אם הלוחמים מרובים אבל הם מפוזרים אינם מצטרפים, ובעיני עשרה במקום אחד, ואפשר דשיעור צירוף עד ע' אמה ושיריים, כשיעור צירוף עיר.

הרב גורן לא קיבל את עמדת החזון איש. לפי פסיקת החזון איש, לחיילים המצויים במוצבים קטנים אין אפשרות לצאת מן המוצב ולהרחיק למוצב אחר, ולדעת הרב גורן מסקנה זו אינה תואמת את תכלית הקולא לחיילים במחנה:

והרי דוקא להם חשוב ההיתר הזה של הליכה מחוץ לתחום בשבת, כדי לאפשר להם להתארגן למנין של מתפללים בשבת ובמועד לכל דבר שבקדושה [...] כאשר מדובר בצבא היושב על הגבולות במצב של מלחמה מתמדת נגד אויבי ישראל, אין צורך שבכל מוצב ומוצב יהא בו עשרה חיילים, אלא כלם מצטרפים לדין מחנה, גם כשהם מפוזרים. ויש איפוא מקום להקל ולהתיר [...] לצאת מחוץ לתחום כדי להצטרף למנין לתפילה, לקריאת התורה ולתקיעת שופר וכיוצ"ב.⁴²

לפי פרשנותו המרחיבה של הרב גורן, "מחנה" אמנם מכיל לפחות עשרה חיילים, אלא שהללו נמצאים בקו הגנה אזורי, ולא דווקא מרוכזים במקום אחד. מעתה, קו המוצבים כולו נחשב "מחנה", ומאחר שבכל הקו בוודאי ישנם למעלה מעשרה חיילים, יכולים חיילי כל מוצב ומוצב להסתמך בשבת על ההיתר האמור, ולעבור על איסור תחומין.

את ההיתר ביסס הרב גורן על טענה נוספת. לפי המקובל, תוקפו של איסור תחומין הוא מדאורייתא, ואילו הרשב"א סובר שתוקף האיסור הוא מדרבנן בלבד. הרב גורן עמעם את חומרת מעשה החיילים בכך שהכריע כדעתו החריגה של הרשב"א.

42 משיב מלחמה, א, עמ' קנח, ההדגשות שלי. השאלה אליה התייחס הרב גורן נגעה להליכה לדבר מצווה, אך במסקנותיו (עמ' קס-קסא) כתב שייתכן שאף לדבר הרשות יהיה מותר ללכת.

אכן, עמדתו של הרב גורן מצאה את ביטויה בפסיקה מעשית, ולא רק בדיון תיאורטי. בסידור שהופק על ידי הרבנות הצבאית עוד בשנת תשי”א נקבעו ההלכות הבאות:

יט. יושבי המשלטים המרוחקים למעלה מתחום שבת, מותר להם לחזור בחג ברגל [עמ’ 16] לבסיס בכדי לשמוע תקיעת שופר ולהתפלל בצבור. אעפ”י ששנינו ”שופר של ר”ה אין מעבירין עליו את התחום”.

כ. יושבי המשלטים המרוחקים שאינם יכולים לעזוב את תפקידם ולחזור לבסיס, מותר להביא בשבילם את השופר בכדי לצאת ידי חובת תקיעות.⁴³

מה הניע את הרב גורן לנקוט בפרשנות מרחיבה כל כך, ובהסתמכות על עמדתו החריגה של הרשב”א? נראה שהרב גורן חשש מהפגיעה במורל החיילים אשר ירגישו שעולמם הדתי נפגע בשל בשל שירותם הצבאי, ולפיכך שאף להציע פסיקה שתאפשר להם לציין את ראש השנה באופן דומה לזה שבחייהם האזרחיים.⁴⁴ לדעת הרב גורן, ההקלות ההלכתיות לחיילים נועדו לאפשר להם חיים רגילים במידת האפשר. בשל כך, כאשר יש ספק האם

43 חש”מ, מחזור לראש-השנה בצרוף דיני ראש השנה לחייל, חש”מ: צבא הגנה לישראל מטעם הרבנות הצבאית הראשית, תשי”א, עמ’ 15-16.

44 בתשובתו (משיב מלחמה, ב, עמ’ קס) מזכיר הרב גורן מזכיר את דברי הרמב”ם שהקולות ללוחמים נובעות מכך ”שהם מתעסקין בכבוש ארצות האויבים”, ומאחר ולמד מכך שההיתרים ללוחמים אפילו לא לצרכים מלחמתיים, נראה שהבין שההיתר בא לחזק את רוח הלוחמים, ולא רק להקל את תנאי הלחימה. אמנם יש לציין תשובה אחרת של הרב גורן, ממנה לכאורה משמע שההיתר אינו נוגע למורל הלוחמים. הרב גורן נשאל לגבי חייל שתפקידו להתלוות לקציני או”ם, והללו נוסעים בשבת, ולפיכך התלבט החייל אם יש רשות בידו למלא תפקידו. הרב גורן ענה כי מאחר והנהג גוי אין כאן איסור נסיעה בשבת, והבעיה המתעוררת היא של איסור תחומין. לטענת הרב גורן, מאחר והחייל הינו חלק מן המערך הלוחם אזי חלה עליו הקולא של חיילי מחנה, ולפיכך אין איסור תחומין חל עליו, ומותר לו למלא תפקידו (משיב מלחמה, ב, עמ’ צז-צח). לטעמי, בפסיקה זו אין בכדי לערער על הבנתי את עמדת הרב גורן. פסיקות רבות של הרב גורן מבקשות לאפשר לחייל הדתי את השירות בצה”ל תוך מיעוט החיכוכים בינו לבין המערכת הצבאית, ולפיכך סביר שלאחר שההיתר מבוסס, מכל טעם שהוא, הרי שכוחו ההלכתי יפה גם למקרים בהם הטעם אינו מתממש. יתר על כן, אפשר והרב גורן

לפרש את ההלכה לפיה ההיתר חל דווקא במחנה בן עשרה חיילים כמתייחסת לחיילים המצויים במקום אחד או מפוזרים במוצבים שונים, יש להכריע באופן שבו ההיתר יעזור לחיילים המצויים במצוקה הגדולה ביותר. מאחר שחיילים מפוזרים מצויים במצוקה גדולה יותר מאשר חיילים המרוכזים במוצב אחד, יש לפרש את ההלכה כך שההיתר יחול גם על חיילים מפוזרים. הרב גורן פירש את המקורות שלפניו לאור תכלית ההלכה כפי שהוא הבין אותה, וזאת על אף שהפירוש המתעלם מתכלית ההלכה לא יוצר כל קושי.⁴⁵ על אף החדשנות שבעמדת הרב גורן והיותה חלוקה על פסיקת החזון איש, הרבנות הצבאית בזמננו אימצה את עמדתו:

אם נמצאים במוצב, פילבוקס, מגדל וכדומה לאורך הגבול, אין צורך שבכל מקום כזה יהיו עשרה חיילים, אלא כלל החיילים שלאורך הגבול מצטרפים לדין מחנה, ומותר להם לצאת מחוץ לתחום שבת לצורך מצוה כנ"ל.⁴⁶

ניתן אף להצביע על הלכות נוספות בהן הרבנות הצבאית מאמצת את שיקול הדאגה לרגשותיו הדתיים של החייל כגורם מכריע במחלוקות הפוסקים. דוגמה לכך מצויה בתשובה לשאלה האם חיילים שחזרו לקראת ערב מפעילות מבצעית רשאים לקרוא את פסוקי התחנון בתפילת מנחה, על אף ששעת שקיעת החמה כבר חלפה. בתשובה מפורטת מחלוקת פוסקים בעניין זה, ולאחריה באה הפסיקה הבאה:

למעשה נראה שמפאת חשיבות קיום תפילה כסידרה במסגרת היחידתית ותועלתה לשמירת האווירה התורנית הראויה, יש לנהוג בצבא כשיטת הפוסקים המקילה ולומר תחנון אף בזמן בין השמשות.⁴⁷

ראה את ריבוי החיכוכים על רקע דתי כדבר שיפגע במורל החייל, ושמה אף במעמדו הדתי, ולפיכך ראה את מיעוט החיכוכים כדאגה למורל החיילים.

45 דיון מקיף על תורת הפרשנות של הרב גורן, והעמדת תכלית ההלכה במרכזה, מצוי בעבודתי (לעיל הערה 12), פרק ו.

46 חש"מ, הלכה כסדרה: חגי תשרי, חש"מ: תחום ההלכה – הרבנות הצבאית הראשית, תשס"ט, עמ' 26.

47 סגן הרב יוסף ריבלין (עורך), ספר תורת המחנה חלק א: שאלות ותשובות בענינים שכיחים במסגרת השירות הצבאי למנהגי העדות השונות, חש"מ: הרבנות הצבאית

לעומת זאת, בעניין אחר עמדתה של הרבנות הצבאית כיום מחמירה יותר מזו של הרב גורן, וזאת בעיקר משום הדאגה לצביונה של השבת בצבא.

ג. העברת מזון לחיילים בעמדות המרוחקות מן הבסיס

היתרו הנזכר של הרב גורן אינו נוגע אך ורק למטרות מצווה, אלא בכוחו להתיר שתיית מים שהובאו למחנה מרחוק, למרות שבדרך כלל יש בכך איסור:

שעפ”י ההיתר הזה של תחומין במחנה, אפשר להתיר גם את המים והמזון המובאים למוצבים מחוץ לתחום בשבת.⁴⁸

בעיית חלוקת מזון חם ושתייה בשבת התחילה עוד בימי ה'הגנה', והיא ממשיכה עד ימינו.⁴⁹ אמנם כן, במחנות ומוצבים נפתרה הבעיה על ידי הצבת פלטות ומחמים, אולם לחיילים המוצבים במחסומים אין את אמצעי החימום הללו, ולפיכך אספקת מזון חם ושתייה נסמכת על אספקה שוטפת במשך היום.

אכן, ככל שהדבר נוגע לשעת חירום גבולות ההיתר נמתחים ביותר. הרב אבידן כתב שיש להתיר פעולות המסייעות ללוחמים גם אם אין בהן “פיקוח נפש ממשי”.⁵⁰ כדוגמה לכך הוא הצדיק מש”ק דת שלא מחה באלו שהכינו תה חם בשבת – “אמנם אין סכנה אם לא ישתו הלוחמים שתיה חמה, אך

הראשית, תשע”א, עמ’ 255. חיבור זה מצוי גם באינטרנט: http://www.aka.idf.il/SIP_STORAGE/files/5/68825.pdf (נצפה בתאריך 20.4.2012).

48 משיב מלחמה, א, עמ’ קנט. אמנם, בתשובה אחת מצוי היתר של הרב גורן לשלוח רכב מיוחד לשם אספקת מזון לכוח תותחנים, ראו: משיב מלחמה, א, עמ’ רעח-רעו. אולם המעניין בתשובה זו יראה כי היא עוסקת במקרה מיוחד. מדובר בכוח המצוי בסיני בימים בהם החום ביום בלתי נסבל וכמוהו גם הקור בלילה, והדיון עוסק בחיילים העוברים ממקום למקום ולא ניתן לספק להם מזון קודם לשבת או לרדוף אחריהם באופן רגלי במהלך השבת. מעניין לציין כי גם בתשובה זו, בדומה לדבריו בעניין ברכות ליל הסדר אחר חצות, הרב גורן מציין שיש לתת יחס מיוחד לחיילים: “לצורך החיילים הנמצאים בתפקידי בטחון למען העם והארץ, בודאי שאין לנו להטיל עליהם סבל בלתי נסבל עקב היותם בתפקיד זה בשבת”.

49 על מצבם של החיילים הדתיים בשורות ההגנה קודם להקמת המדינה ראו אצל אלתר ולנר, חמושים לפני המחנה: סיפורה של פלוגה דתית, תל-אביב תשמ”ה, עמ’ 15-32.

50 הרב אברהם משה אבידן (זמל), שבת ומועד בצה”ל: בירורים הלכתיים בנושאי שבת ומועד בצה”ל, ירושלים תש”ן, עמ’ טו.

שתיה זו תסעוד ותיטיב עמם, וא"כ יפה נהג סמל הדת שלא מחה בידם".⁵¹ הרב גוטל במאמרו הנזכר לעיל הוסיף על הרב אבידן וטען שיש להתיר לא רק את חלוקת התה, אלא אפילו את הכנתו בשבת, וזאת כאשר ישנה הערכה שבכך יש משום הטבה, ואפילו מועטת, למורל הלוחמים ושיפור הצלחתם במשימות המבצעיות שבפניהן הם עומדים.⁵²

עם זאת, הבעיה המשמעותית יותר מתעוררת בפעילות ביטחון שוטף, כאשר פיקוח הנפש וההשפעה על הלחימה מצויים במידה מועטה, ואילו הפגיעה בצביון השבת היא מרובה. הרב אבידן עצמו מתייחס למצב בו "ישנו חשש שמא התשובה המקילה תתפרש בצורה כזו שתגרום לפירצה בחומת השבת", ולטעמו במקרים בהם ההשפעה על פיקוח הנפש מועטה יש לשקול בחיוב את ההימנעות ממתן ההיתר.⁵³ כמו כן, היתרו של הרב גורן הינו היתר 'בדיעבד', ולכתחילה ודאי שעדיף שהמזון יועבר בהיתר ולא באיסור. לפיכך, הוראות הרבנות הצבאית היו שבשבת יש להקפיד על כך שמזון ושתייה יועברו ברכבים הנוסעים למטרות מבצעיות. היות והרכב נוסע בהיתר, אף העברת המזון מותרת:

מכונה [=מכונית] הנוסעת לצרכי בטחון חיוניים בשבת אם גררה בדרכה חזרה עוקב מים אין המים ניתרים על ידי כך [...] אבל כאשר שמו על המכונה מים בטנקר או בג'ריקניס(!), כאשר המכונה נוסעת לצורך בטחוני מותרים הם המים.⁵⁴

לעומת זאת, בשנים האחרונות ישנה מגמת החמרה בתחום זה בנהלי הרבנות הצבאית. כך, בעוד שלפי הנוהל האמור מותר להעביר לעמדות אוכל חם ושתייה בעזרת כלי רכב הנוסעים בהיתר, הרי שלפי נהליה החדשים של הרבנות הצבאית פעולה זו אסורה:

- 51 שם, עמ' טז.
 52 הרב גוטל (לעיל הערה 23), עמ' קי.
 53 הרב אבידן (לעיל הערה 50), עמ' טז. יצוין כי למרות נטייתו להגביל את מתן ההיתרים, הרב אבידן כותב "שעדיין יש לדון בדבר מצד חילול ה', וצ"ע", אלא שאת תוצאות עיונו לא הביא בפנינו.
 54 הרב שלמה גורן, קובץ פסקי הלכות צבא ודינים לחייל, א, חש"מ: בסיס הדרכה מס' 11, תשכ"א², עמ' 54. הדיון בהבאת קרח (שם, עמ' 87-88) מתייחס לרכב הנוסע באיסור, ולכן העמדה המחמירה.

הנחיות הרבנות הצבאית אוסרות להסיע מזון ל"נקודות קצה" באמצעות רכב הסיור. אולם מעיקר הדין הדבר מותר אם אינו נוסע לשם כך למטבח או לחדר אוכל כדי להעמיס את המזון, ואינו נוסע נסיעה מיותרת כדי לקרבו לנקודת הפריקה.⁵⁵

כפי שמודגש בדברים עצמם, אין מדובר באיסור הלכתי, אלא בגזירת הרבנות הצבאית שהיא בבחינת "החכם עיניו בראשו"; מאחר והעברת אוכל מותרת על ידי רכבים מבצעיים, הרי שקל להגיע למצב בו נהג הרכב המבצעי יסע למקומות אליהם הוא לא נדרש לנסוע לשם הקלה על העמסת ופריקת המזון. חמור מכך: מאחר שיתברר למפקדים בשטח שלרכב מבצעי מותר להעביר מזון, יוגדר כל רכב כרכב שיועד למשימה מבצעית, ואף העברת עיתון תיהפך לחיונית לפעילותם המבצעית של הלוחמים בעמדות. באחת, הרבנות הצבאית חוששת משחיקת מעמדה של השבת בצבא, ולכן אסרה את שניתן להתיר מבחינה הלכתית.

במקרה זה הרבנות הצבאית בזמננו היא הנוקטת בקו המזכיר את טענותיו של הרב בן מאיר בדבר "המדרון החלקלק". אולם בעוד שהרב בן מאיר נקט בטענת המדרון החלקלק, זו המאשימה את בר-הפלוגתא בהתדרדרות במדרון, הרי שהרבנות חוששת מפני התדרדרות עתידה במדרון. זאת ועוד: בעוד שהרב בן מאיר מבקר בן-שיח רבני, הרי שחששנותה של הרבנות הצבאית היא מן המערכת הצבאית, המונה מפקדים רבים שאינם מחויבים לתורה ולמצוות בכלל ולשמירת השבת בפרט.

4. סיכום ודיון

בחינת מכלול הסוגיות – היתר נסיעה בשבת וגלגוליו, ברכת המצוות בסדר פסח הנערך לאחר חצות ואיסורי תחומין לחיילי הקו הלוחם – מעמידה אותנו בפני מסקנות מעניינות.

בשאלת חילולי השבת לשם הטבת מורל החיילים ראינו כי במשך השנים אכן חלה הרחבה משמעותית ביישום הכלל לפיו בכוחה של הדאגה למורל החיילים להתיר חילולי שבת. מה שהחל כהיתר לפינוי חללים ממוצבים

55 חש"מ, בט"ש בשבת ובמועד: הנחיות הלכתיות, חש"מ: תחום ההלכה – הרבנות הצבאית הראשית, תשס"ט, עמ' 57.

בשעת הקרב התפתח להיתר עקרוני להבאת להקה צבאית, כמו גם להצטרפות הרב רונצקי לג'יפ המג"ד ולהבאת ספרי תורה לשטחי הכינוס תוך עשיית פעולות הנחשבות בדרך כלל כאסורות. בסוגיה זו הרבנות הצבאית נקטה בקו מקל שאיננו ירא מפני המדרון החלקלק, וזכתה לביקורת מצד הרב בן מאיר.

בנוגע לברכת המצוות בסדר פסח הנערך על ידי חיילים השבים מפעילות מבצעית לאחר חצות, ראינו שהרבנות הצבאית דחתה את עמדתו של הרב גורן, והנחתה את הלוחמים להימנע מלברך את ברכת המצוות. זאת למרות החשש שהעלה הרב גורן, שבכך יהיה בכדי לפגוע במורל הלוחמים.

מה הטעם לדחיית עמדתו של הרב גורן בעניין זה? על פניו ניתן לטעון שמאחר שעמדתו הינה חדשנית ובלתי מקובלת ראתה הרבנות הצבאית לנכון לאמץ את הגישה הרווחת יותר, השוללת את אמירת ברכת המצוות. דומה בעיניי שהסבר זה אינו מספק. בעניין יציאה מתחום שבת אומצה פסיקת הרב גורן הרואה ברצף העמדות כמחנה אחד, זאת למרות שחלק על החזון איש. דומני שהפער מצוי בהערכה שונה לגבי הפגיעה במורל החיילים. לגבי ליל הסדר ההפסד אינו של המצווה עצמה אלא רק של הברכות, ולכן זהו הפסד זוטא, והפגיעה במורל קלה ביותר, ולעומת זאת, בראש השנה ההפסד הוא של קיום מצוות התקיעה בשופר, ודכדוך הנפש גדול יותר.

אם אכן כך, הרי שיש כאן ניסיון לאמוד את מידת הפגיעה במורל הלוחמים, ולפי אומדנה זו ניתן הפסק להיתר או לאיסור.

מידתיות מעין זו מצויה גם בשאלת העברת מזון בשבת. הפסיקה המוקדמת של הרבנות הצבאית אפשרה את העברת המזון על ידי רכבים הנוסעים בהיתר, ואילו הפסיקה המאוחרת אוסרת זאת. הטעם לשינוי אינו נובע מהבנה שונה של הסוגיות ושל ספרות הפוסקים, אלא מהערכה מחודשת של מידת הפגיעה בצביון השבת וכמות חילולי השבת לעומת מידת התרומה למורל החיילים.

להערכה המחודשת ניתן להציע שני הסברים: חילולי השבת התרכבו במהלך הזמן, והאיסור מוערך ככזה שאינו משפיע על הפעילות המבצעית ואינו מביא לקיפוח בחיי אדם. לפיכך הרבנות הצבאית ראתה לנכון לאסור את המותר, ולגזור איסור על העברת המזון אפילו בדרכים שיכולות להיחשב כמותרות מבחינה הלכתית. מאידך, ייתכן שהמציאות נותרה בעינה, אלא שרגישותם של הרבנים ומידת חששנותם גברה. סברה זו מתחזקת לאור מגמת החמרה המצויה

בתחומים שונים של פעילותה של הרבנות הצבאית.⁵⁶ כך, בין היתר, הגבלות הכשרות בתחום הרכש כוללות עתה מגבלה על רכישת מוצרים המכילים אבקת חלב נוכרי.⁵⁷ על כל פנים, תהא הסיבה אשר תהא, הרבנים ערניים

56 איני קובע באפשרות זו מסמרות על אף שהיא מסתברת על רקע מגמות של החמרה בקרב חלקים מרבני הציונות הדתית ובני מרעיתם. תיאור התופעה מתוך ראיית שינויים בתנועת הנוער בני עקיבא מצוי במאמרו של אבי שגיא 'רקוויאם לציונות הדתית – עדות', המופיע בחיבורו המשותף עם ידידיה צ' שטרן, מולדת יחפה: מחשבות ישראליות, ירושלים ותל-אביב 2011, עמ' 137-144. תמונה דומה משתקפת אצל יאיר שלג, הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל, ירושלים 2000, עמ' 91-92, עם ששלג מדגיש כי הציונות הדתית אינה חברה אחידה, ויש בה תנועות דיאלקטיות של טמיעה והיבדלות. מגמות אלה תוארו בעבודות נוספות דוגמת: יואל פינקלמן, 'בין ימין לשמאל בציונות הדתית', בתוך: נפתלי רוטנברג ואליעזר שביד (עורכים), לאום מלאום: עיונים בשאלות של זהות לאומיים עם ולאומיות, ירושלים ותל-אביב תשס"ח, עמ' 205-226; מטי דומברובסקי, מחינוך ממלכתי דתי לתלמודי תורה: תהליכי התבדלות בחברה הציונית דתית בישראל, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ד; הנ"ל, מהסתגרות למעורבות? תופעת הגרעינים התורניים כביטוי לתמורות בתפיסה החברתית והתרבותית של הציונות הדתית, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשע"א. בעבודתה האחרונה עמדה דומברובסקי על כך שבני הגרעינים התורניים הינם בעלי רמה גבוהה של הקפדה דתית (עמ' 267). לעובדה זו חשיבות רבה, שכן על אף שאינטואיטיבית נדמה שישנה התאמה בין הקלה והחמרה לטמיעה והיבדלות (בהתאמה), מתברר כי לעתים אין הדבר כן, ודווקא קבוצות הנוטות להקפדה הלכתית מרשות לעצמן היטמעות בחברה הכללית, ואילו קבוצות מקלות יותר ידרשו להיבדלות חברתית, נוסח שכונות דתיות, כדי לשמור על ייחודן. עם זאת, חשוב לשים לב לכך שהקפדה הלכתית אינה זהה תמיד עם החמרה הלכתית, וגם בעלי עמדות מקלות יכולים להיחשב כקפדנים המסורים להלכה קלה כחמורה. דיון זה הינו חשוב ודורש יריעה רחבה מזו שביכולתי להקדיש במסגרת זו, וחשיבות העמידה על מורכבותה של החברה היא בכך שגם מנהיגיה מביעים עמדות לא אחידות, ולפיכך כל טענה באשר להשפעת מגמה על פסיקה קונקרטיית צריכה להיאמר במשנה זהירות, וראו עוד בהערה הבאה.

57 בשל מגבלה זו שונה פס היצור של מפעלי "עלית" כך שלא יכללו אבקה זו, ראו: יצחק טסלר, 'הרבנות הצבאית וצה"ל כפו שינוי על שטראוס: ברבנות הצבאית הבהירו כי צה"ל לא ירכוש יותר חטיפי עלית המכילים חלב נוכרי. בשטראוס ישתמשו מעתה רק ב"חלב ישראל" מהודר', NRG, 21.11.2010, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/179/936.html> (נצפה בתאריך 16.4.2012). יש להביא בחשבון את האפשרות שהרבנות הצבאית אינה מחמירה בשל עמדותיהם של רבניה, אלא בשל נטיותיהם הדתיות של החיילים

לחשש מפני הידרדרות במצב בעתיד, ולפיכך אוסרים גם את המותר בכדי להקדים רפואה למכה.

אנו רואים אפוא כי המשתתפים השונים בוויכוח סביב היתרי חילול השבת ערניים לכוחות השונים המשפיעים על פסיקת ההלכה: הדאגה להעלאת מורל החיילים מחד, ומאידיך חששות מפני מתירנות יתר המעוותת את מושגי ההלכה ועלולה להביא לקעקוע צביון השבת בצבא. מחלוקתם, אם כן, אינה לגבי עצם קיומם של הכוחות, אלא לגבי מידת התוקף שיש לכל אחד מכוחות אלה, ולאופן בו יש להביא את לידי ביטוי את מכלול הכוחות והערכים אותם הם מבטאים.

לאור תובנה זו מתחדד עוד יותר השוני בין טענת הרב בן מאיר לבין טענת הרבנות הצבאית. הרב בן מאיר מבקר את הרבנות הצבאית וטוען שרבניה התירו את האסור. בכך הוא רואה את התגשמות החשש שעמד בבסיס התרעתו של הרב אוירבך מפני הידרדרות ב"מדרון חלקלק", הנובעת מחוסר יראת שמים. האשמה זו משתייכת לסוג השני של טענות "המדרון החלקלק". לעומת זאת, המניע של הרבנות הינו חשש מהידרדרות עתידית (הסוג הראשון) או טענה על הרחבת יתר של השיקול הדואג למורל החיילים (הסוג השלישי).

לצד שוני זה, יש להצביע על הבדל משמעותי נוסף בין טענות הרב בן מאיר והרבנות הצבאית. הרבנות הצבאית בוטחת ברבניה, וטענת "המדרון החלקלק" שבפסיקתה מופנית כלפי המערכת הצבאית שרוב מפקדיה אינם שומרי שבת. חשש כזה אינו חדש, וכבר בראשית שנות החמישים קבל הרב משה צבי נריה על כך שפסקי הלכה מקלים שניתנו למציאות מצומצמת מנוצלים על ידי מפקדי הצבא אשר מחייבים את החיילים הכפופים להם לחלל שבת. משום כך, כתב הרב נריה, נדרשים רבנים להיזהר מפרסום פסקים מקלים, ולעתים אף לאסור את המותר.⁵⁸ חששו של הרב בן מאיר שונה במאוד.

הדתיים בצבא. כמו כן, יש לזכור שהרבנות אינה עשויה מקשה אחת, וחילופי גברי מביאים גם לשינויי מדיניות שבכוחם להביא לשינויים בפסיקת ההלכה בחילופי הזמנים. עניינים אלה זוקקים כמובן מחקרים נוספים.

58 הרב משה צבי נריה, צניף מלוכה: בירורי הלכות ועיוני הליכות (עם תקומת מדינת ישראל בארץ-ישראל), כפר-הרואה תשנ"ב, עמ' 318-319. מאמרו של הרב נריה פורסם לראשונה בשנת תשי"ב בגליונות כתב העת "בטרם" כתגובה לטענות שהביע פרופ' ישעיהו ליבוביץ. דיון באשר לפולמוס זה והפניה לספרות שעסקה בו ראו אצל מרדכי

הוא אינו חושש מפני מפקד שאינו מחויב לעולם ההלכה, ואת חצי הביקורת הוא מפנה כנגד רבנים הבקיאיים בהלכה.

יתכן שההבדל ברמת האמון וההעצמה של הרבנים הזוטרים קשורה לתהליך ארוך שעוברת הרבנות הצבאית מאז עזיבתו של הרב גורן. אהרון קמפינסקי הציג וניתח שינויים מבניים ופרסונאליים שחלו ברבנות הצבאית במשך עשרות שנות קיומה. בראשיתה של הרבנות הצבאית היה הרב גורן הפוסק שתחתיו שימשו בחורי ישיבות, אך בדרג השטח רוב המלאכה נעשתה בידי סמלי וקציני דת שלא היו בקיאיים בהלכה והסתמכו על פסקי הרבנות הצבאית. עם מינויו של הרב מרדכי פירון החלה הכשרה של רבנים צבאיים מקרב בני הישיבות הציוניות בניצוחו של הרב גד נבון. מטרת מהלך זה הייתה יצירת דרג שטח המסוגל להתמודד עם הבעיות ההלכתיות המתחדשות, ולהוות מודל לחיקוי עבור החייל הדתי. הרב ישראל וייס הקים מעין ”פורום הלכה”, בו השתתפו בין היתר הרב יעקב אריאל והרב אברהם שרמן, שתפקידו היה להתמודד עם הבעיות העולות מן השטח. במקביל יזם הרב וייס את הקמת ”הקו הפתוח”, קו טלפוני אליו יכולים חיילים לפנות בכל שעות היממה ולקבל מענה לבעיות הלכתיות בפניהן הם עומדים. חשוב להדגיש שבין המשיבים שובצו בני ישיבות שאינם רבנים ידועי שם.⁵⁹ הרב רונצקי, הרב הצבאי הראשי לאחר הרב וייס, החל במינוי לוחמים לתפקיד ”רב גדודי במילואים”, והרב הצבאי הראשי כיום, הרב רפי פרץ, ממשיך את קיומם של קורסים אלה.

שינויים אלה מלמדים על תהליך מתמיד של העצמת דרגי השטח שהחלה בימי הרב פירון. כפי שהסביר ירון זילברשטיין, בין תפקידיו של רב היחידה מצוי גם פסיקת ההלכה ליחידה בה הוא משרת. אין מדובר עוד בחייל המקבל נהלים מן הרבנות ואחראי על מימושם, אלא על פוסק הלכה מקומי, הלוקח אחריות ומתמודד עם מצבים מורכבים בפניהם הוא ניצב.⁶⁰

ייתכן שעל רקע זה יש להבין את האמון הרב שנותנת הרבנות הצבאית ברבניה גם בסוגיות כגון חילול השבת למען הרמת מורל החיילים. מאחר

סער מרמורשטיין, עיצוב אתוס ציוני דתי – הגותו ופעלו של הרב משה צבי נריה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן תשע”א, עמ’ 117-120.

59 אהרון קמפינסקי, דת, צבא וחברה בישראל: תמורות בעיצובה ובדרכה של הרבנות הצבאית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן תשס”ח, עמ’ 67 ואילך.

60 ירון זילברשטיין, ’לדמותו של הרב הצבאי בצה”ל: עבר הווה ועתיד’, עמדות א (תש”ע), עמ’ 81-82.

שהרב היחידתי נתפס כפוסק הלכה, הריהו מעין "מרא דאתרא", ועל הרבנות הראשית לחזק את ידיהם של רבניה ולגבותם. מובן שייתכן מצב בו הרב הצבאי הראשי יחלוק על הרבנים הכפופים לו, אך באופן כללי, בדומה למפקד המעניק גיבוי לכפופים לו, כך נוהג גם הרב הצבאי הראשי כלפי הרבנים שתחתיו. בכך גם יהיה בכדי להסביר את חשש "המדרון החלקלק" בפסיקת הרבנות הצבאית באשר לחלוקת מזון בשבת. כאן האמון הנדרש אינו ברבנים הצבאיים, אלא במפקדים בשטח, ובשל כך שאלת העצמת הרבנים שבשטח אינה עומדת על הפרק.

נקודה מעניינת נוספת נוגעת לטיבם של המשתתפים בדיונים ולטיב טיעוניהם. הנזכרים במאמר זה הינם רבנים צבאיים, בעבר או בהווה. הרב גורן ייסד את הרבנות הצבאית ועמד בראשה למעלה משני עשורים. הרב הלפרין שירת כרב אוגדה וכאחראי על פינוי החללים בגזרת החזית המצרית במלחמת יום הכיפורים, והרב בן מאיר היה אף הוא רב אוגדה בימי מלחמת יום הכיפורים ובעל תפקיד דומה לזה של הרב הלפרין בגזרת הלחימה הצפונית. גם הרב נריה גוטל הינו רב אוגדה במילואים; הרב אריאל שירת כרב חטיבה ואף הרב קופמן היה בעל תפקידים בכירים ברבנות הצבאית. כמו כן, הרב אבידן כיהן כסגן הרב הצבאי הראשי והרב רונצקי היה הרב הצבאי הראשי. יוצאים מגדר זה הם הרב רא"ם הכהן והרב יצחק רונס שאינם רבנים צבאיים; עם זאת, הרב הכהן הינו רב-סרן במילואים וראש ישיבה, והרב רונס הינו אחיו של אחד הרבנים הצבאיים שהביאו את ספרי התורה במהלך מבצע 'עופרת יצוקה', וככל הנראה בכך היה משום הנעה לכתיבת מאמרו.

אמנם כן, סטיוארט כהן כבר עמד על כך שבשיח ההלכתי בתחום הלכות צבא ישנה פולטות של רבנים שנשאו בתפקידים בכירים שונים במערכת הצבאית, אם ברבנות הצבאית ואם ביחידות אחרות.⁶¹ בכל זאת, נראה שבנידון דידן יש כדי להדגיש את חוסר ההירארכיה בדיונים אלו. הרב בן מאיר הינו ראש ישיבה, והוא רואה לנכון להגיב למאמר של בוגר ישיבתו, הרב יצחק רונס. הרבנים הצבאיים שנהגו היתר במהלך מבצע 'עופרת יצוקה' אינם רבנים בעלי סמכות יתרה, ובכל זאת ראו לנכון להתיר את חילול השבת לפי שיקול דעתם, בהתבסס על הבנתם את מהלכיו של הרב הצבאי הראשי, הרב רונצקי.

61 סטיוארט כהן, 'ספרא וסייפא ומה שביניהם: עיצוב הלכות צבא ומלחמה בישראל - 2004-1948', עיונים בתקומת ישראל 15 (2005), עמ' 246-250.

מאידך, יש לשים לב לטיב השימוש בטענת ”המדרון החלקלק”, אשר דומה שאינה מיוחדת לתחום הצבאי. המחלוקת העניינית באשר להערכת המציאות (מידת הפגיעה במורל הלוחמים), הופכת בדבריו של הרב בן מאיר לטענה כנגד ”יראת השמים” של הרבנים הזוטרים⁶² ברבנות הצבאית, שאינם מדקדקים כראוי במשמעות היתר ”מורל הלוחמים”. כאן, מאחר וחלוקים הם על דעתו, הפכו להיות לפחותי ערך, ולנתונים להערכה שיפוטית לפיה יראת השמים שלהם פגומה.

טענה זו מתחדדת לאור העובדה שהרבנות הצבאית אכן ערה לחשש ”המדרון החלקלק”, ואף מחמירה לפעמים יותר מאשר הרבנות הצבאית בימיו של הרב בן מאיר. כאמור, לא מחלוקת באשר לעצם קיומם של השיקולים לפנינו, אלא באשר למידתיות שבהפעלתם, ובכל זאת חשופים הרבנים הצבאיים לטענות המפחיתות במידת ”יראת השמים” שלהם.

דומה שכאן מודגמת יפה הבעייתיות שבטענות מופשטות כדוגמת ”מורל החיילים” מחד, אך לא פחות חשוב מכך מוצגת לפנינו הבעייתיות שבטענת הידרדרות ב”מדרון החלקלק” מאידך. טענות אלה נתונות לאומד הדעת ולרגשי הלב, וההיסק האנליטי רחוק מהן. באופן מהותי אלה טענות התלויות ב”עיני הדיין”, ולפיכך השימוש בהן מותנה במידת האמון לו זוכה מי שהפעיל אותן. בשל כך יש בהן בכדי לשדר את הדיון ההלכתי בשני כיוונים שונים: מחד, שיקול ”מורל החיילים” יכול לבטל את איסורי השבת, אך מאידך, ההאשמה כי הכרעה מסוימת הינה הידרדרות ב”מדרון החלקלק”, ונכון יותר – התרסקות בתחתיתו של אותו מדרון, מבטלת את מעמדם של רבנים ופוגעת בכוחם להנהיג את צאן מרעיתם באופן בו הם רואים לנכון.⁶³

במובן מסוים, שימוש מופרז בהאשמת רבנים בכך שהכרעותיהם הינן בגדר החלקה ב”מדרון החלקלק” הינו בעל השלכות מרחיקות לכת בהרבה מאשר שימוש מופרז בשיקולים מתירניים כדוגמת ”מורל החיילים”. בעוד

62 מאמרו מתייחס באופן ישיר למאמרו של הרב רונס אשר בא בעקבות הסעת ספרי התורה במבצע 'עופרת יצוקה'. יתכן שביקורתו של הרב בן מאיר התייחסה לא רק למקרה זה, כי אם גם לנסיעתו של הרב רונצקי.

63 אני מתייחס למשמעות החברתית שיש לשימוש יתר בטענות ”המדרון החלקלק”. ביקורת אנליטית על טיעונים מסוג זה ראו אצל: David Enoch, "Once You Start Using Slippery Slope Arguments, You're on a Very Slippery Slope", Oxford Journal of Legal Studies 21:4 (2001), pp. 629-647

שכוחם של שיקולים מעין זה האחרון מוגבל לתחומים הלכתיים מסוימים, הרי שהטענה השוללת את כוח השיפוט של הרבנים מתורגמת בקלות לטענות כנגד "יראת השמים" שלהם, ומכך נגזרת פלגנות בין הרבנים עצמם, ובעקבות כך בין הקבוצות החברתיות שאליהן הם משתייכים ושאותן הם מייצגים. לסיום, בהלכה ישנם שיקולים מתירניים שכוחם הגדול מהווה סכנה לשיח ההלכתי, וכנגד זאת בשיח הרבני בענייני הלכה ישנן טענות שכוון הגדול מהווה איום גדול לא פחות. נראה שקיום הנהגה הלכתית תלוי במתן האמון ברבנים הנושאים והנותנים שגבולות היתריהם נקבעים לפי אמות מידה של יושר והגינות, ושארף הם מכוונים לבם לאביהם שבשמים.